

ՎԵՐՋԻՆ ԵՌՈՐԱՆՈՐ ԳՐԻՏՏԵՐ

ՎԵՐԱԲԵՐՆԱԼՔ

ԵԿԵՂԵՍԱԿԱՆ ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Բեռլինի Համալսարանին մէջ Ուսուցչապետ Ա. Հաւնաքի մէկ յօդուածէն (*Preussische Jahrbücher*, Մայիս) կը քաղենք համառօտիւ հետեւեալ տողերը, որք ամբողջական բովանդակութիւն մ'են եկեղեցական պատմութեան նախկին քառանկէնք ամաց շրջանին վերաբերեալ գրուածոց և յիշատակարանաց, որք զանազան ազգաց օգոստէականներու ձեռքով երեւան եկան այս վերջին տարիներու մէջ:

ԱՒԵՏԱՐԱՆՔ

Քրիստոնէական մատենագրութեան մէջ կրնանք հնագիտակաճ դար տնտանել այն շրջանը՝ որուն կը վերաբերին նախկին գրուած երեք աւետարանները: Արդէն Քրիստոսէ երկու սերունդ վերջը՝ Աստուածամարդոյն վերայօք պատմութենքը ոչ վաւերական իրաց և ոչ հաւատարեաց կարգին կրնան վերաբերիլ, այնքան քմահաճոյ և շինծու աւանդութիւններով խնդրուած են: Հետեւաբար ինչ որ վերոյիշեալ ժամանակի շրջանէն յետոյ գրուած են՝ ոչ մեծ և ոչ ալ ճշմարիտ պատմական արժէք կրնան ունենալ. ուստի ամենամեծ կարեւորութիւն կայ ճշդելու այդ ժամանակամիջոցի մէջ Աւետարանաց հարազատ ընթերցումը, որոց բնագիւղներն արդէն երկրորդ դարէն սկսեալ՝ զանազան տարբերութեանց ենթարկուած են: Բունական ամենահին ձեռագիրք՝ չորրորդ դարէն աւելի նազգոյն չեն. հետեւաբար այս ձեռագրաց իրարմէլ ունեցած տարբերութիւններն և նախկին բնագրէն ունեցած զանազանութիւններն ստուգելու և կամ պակաս տեղերը լրացնելու համար՝ հարկ էր դիմել հնագոյն թարգմանութեանց, և երկրորդ ու երրորդ դարու մատենագիրներէն իրենց գրուածոց մէջ բերուած

կտորներու. ոսկայն այս վերջիններս չէին կրցած լուծել կամ պարզել ըստ բաւականին և ոչ իսկ խնդրոյ նիւթ եղած ամենէն աւելի հետաքրքրական հատուածոց ընթերցման վերաբերեալ դժուարութիւնները. և ահա երկու նորանոր գիտեր, մին Հայաստանի մէջ և միւսն Սինեայ լեռան վրայ կատարուած, նշանաւոր օգնութիւն մ'ըրին այս մասին:

Առաջինն է Եփրեմի ասորոյ աւետարանաց մեկնութեան թարգմանութիւն մի հայերէն հին լեզուաւ, որ բանասիրաց ցննադատութեան համաձայն՝ իրեն մեկնութեան նիւթ ըրած է ոչ թէ ուղղակի չորս աւետարաց բնագիրները, այլ նոյն Աւետարանաց համառօտութիւնը, զոր Տառնանոս տնուամբ Ասորոց մէջ բնակող յոյն մի կատարեր էր (բայց մեր ձեռքն հասած չէ) Քրիստոսի 170 տարւոյն ժամանակները: Վերոյիշեալ հայերէն համաբարբառէն եթէ ոչ ամբողջապէս՝ գէթ մեծաւ մասամբ յաջողուեցաւ կազմել հատուած հատուած՝ Տառնանոսի ըրած համառօտութիւնը, թէպէտ և այս նպատակին հասնելու համար հարկ եղաւ նախ հայերէն լեզուէն վերադարձնել այն կտորները ասորի լեզուի, և յետոյ մակածութիւններով հետեւցնել յունական սկզբնագիր օրինակը. ոսկայն այսու հանդերձ ոչ նուազ յաջող հետեւանքներու կարելի եղաւ հասնիլ, այնպէս որ այժմ՝ կրնանք վստահաբար ըսել տարակուսական հատուածի մը նկատմամբ՝ թէ «Այս ինչ կերպ կը կարգացուէր Տառնանոսէ վերջանուած յոյն բնագիրն Մարկոս Արեւիկոսի ժամանակ»:

Սուրբ Եփրեմի այս Համաբարբառին գիւտէն աւելի մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ 1893 տարւոյն մէջ Սինեայ լեռան վանքի մը մէջ գտնուած ասորի թարգմանութիւն մի Աւետարանաց՝ յոյն բնագրէ, որ դժուար է թէ

1. Տպագրեալ է Ե. Ղազար Վենետկոյ հայերէն միայն (նոյն սուրբ Զօրը ուրիշ գրուածօց հետ) յամին 1836, իսկ լատիներէն թարգմանութիւնն հանդերձ ծանօթարանութեամբք վերոյիշեալ տպագրատան մէջ յամին 1876:

(Կաթոլ. Խմբ.)

երկրորդ դարէն վերջը կատարուած լինի, եւ որովհետեւ ընազիրը պրիթէ ամբողջապէս անազարտ է, ուստի այս աստրապիճեական օրինակը՝ ձեռագիր Հին Աւետարանաց մէջ ամենէն աւելի նշանաւորներէն մէկը կրնայ Համարուիլ, իբրեւ ներկայացուցիչ Հարազատ ընթերցուածոց 1700 տարի առաջ Աւետարանաց, Դիսկուտ արժանաւոր բան է որ վերջոյիշեալ Տառիանոսի ընազիրն այս օրինակին հետ ամենաշատ Համաձայնութիւններ ունի. և երկուքն ալ միասին ցոյց կու տան որ Մարկ—Արեւիկոսի ժամանակէն ի վեր մինչեւ մեր օրերը՝ Աւետարանը անազարտ են մնացեր, բաց ի սակաւաթիւ և երկրորդական փոփոխութիւններէ. ցոյց կու տան դարձեալ որ պէտք չէ անսահման փառահռութիւն ու նենանը (ինչպէս կը լինէր ընդհանրաբար մինչեւ վերջին տարիներս) չորրորդ դարու վերաբերող յունական օրինակներու Սակայն այս նորագիտ օրինակներն ալ աւելի լոյս մը չեն տար մեզի Աւետարանի բանի մը շատ կերպերու կամ հետաքրքրական մասանց վաւերականութեան մասին: Այսպէս, օրինակ իմէ, աստրապիճեական այս օրինակն ալ Քրիստոսի ազգաբանութիւնն (Մտթ. Ա. 16) բրած ատեն՝ կ'աւելցնէ ծանօթ տողերը «Յակովբ ծնաւ զՅովսէփ զայրն Մարեմայ՝ որում խօսեցեալ զՄարիամ կոյս, յորմէ ծնաւ Յիսուս, որ անուանեցաւ Քրիստոս», որք շատ Հաւանական են թէ իսկագրին մէջ չկային:

Դժուարալոյծ կ'ենիո մ'է նաեւ Ս. Մարկոսի Աւետարանին վերջաբանութեան վերաբերիլը: Եւստինի է որ վերջին Համարները (ԺՁ. 9—20. Յարուցեալ Յիսուս... որ երթայ զհետ նոցա), Ս. Մարկոսի գրչին շնն վերաբերի, քանի որ ընտրեալագոյն ձեռագրաց մէջ կը պակսին, ինչպէս նաեւ վերջոյիշեալ աստրապիճեական օրինակին մէջ. իսկ միւս կողմանէ ալ շատ Հաւանական է որ նոյն Աւետարանը չէր վերջնաբար ԺՁ զիսոյն ճերբող Համարով: Ո՞վ ուրեմն Հին վերջաբանի մը տեղ՝ նորն Հաստատեց:— Այս Հարցմանս պատասխանը տուաւ երկու տարի առաջ Հայ ձեռագիր մը, որոյ մէջ Մարկոսի Աւետարանին ԺՁ զիսոյն ճերբող Համար

ընէ անմիջապէս վերջը կը շարունակուի ուրիշ Աւետարանով մը «Արիստոն քահանայի» անուամբ, որոյ մէջ կը կարդացուին վերջ յիշուած ԺՁ զիսոյն 9—20 Համարները, Հետեւաբար նոր վերջաբանին հետեւակը կըրնանք Համարիլ այս Արիստոն կամ լաւ եւս Արիստոնի քրիստոնեայի, որ անշուշտ կ'աւարէր Փոքր Ասիոյ մէջ, և յիշուած է Յովհաննէս քահանայի մը հետ՝ փոխզացի Պապիսս եպիսկոպոսէն՝ երկրորդ դարուն սկիզբները, իբրեւ եկեղեցական պատմութեանց հմուտ անձնաւորութիւն մի. և այս պարտազայս կը Հաւատան այն կարծիքը՝ թէ այս յաւելուածն այն նպատակաւ եղած է, որպէս զի Քրիստոսի յարութիւնն վերջը երեւանէ երուսաղեմի մէջ Հաւատաւուն և ոչ թէ ի Գալիլիոս:

Այս մեղի Համար հետաքրքրական տողերէ վերջը Ուսուցչապետն Հաւանաք կը յիշէ քանի մ'աւետարանական պատմութեան վերջոյիշեալ մանրիկ Հատուածներու պատասխաններու դէմաւ, որոց մէն է Պետրոս առաքելոյն Քրիստոսի հետ մեծեցած խառնակութեան Համարումութիւնը (Մարկ. ԺԻ. 28—50).— Երկրորդ մը՝ եզրպատուի մէջ գտնուած պապիսոսի կտոր մը, որուն վրայ Համարուած են Փրէշիէն այլ և այլ խօսքերը, իւրաքանչիւր պարբերութեանց սկիզբը ճիշտաւ խօսի վերնագրով, որոց մասնաւորական վերջնաբանութիւնն կը ըստնալին, բայց վաւերական լինելու հաւաստիք չունին. գուցէ երկրորդ և երրորդ դարու մէջ յարգուած, բայց այժմ կ'որոշուած, ամենահին եզրպատուական կուշուած Աւետարանեկն զարդանքներ լինին, և որոց բնագիրն օր մի թերեւս գտնուելով աւելի Հաւատարմութիւն ունենան նաեւ այդ Հատուածներն:— Երրորդ յիշատակուածն է Պ. Պետրոսի Աւետարան կոչուածին մեծական Հատուած մը, որ գտնուեցաւ եզրպատուի մէջ յամեն 1892, և որ զիւրեւեմ է երկրորդ դարուն առաջին կէտուն մէջ, և կը ըստնալին Քրիստոսի շարժաբանաց և յարութեան պատմութիւնը. բայց զժախտաբար պատասխանի կ'աւարտի այն տեղ՝ որ մեղի Համար տարածաշնորհութեան մասին լոյս պիտի ընծայէր, այսինքն է Քրիստոսի յարութեան վերջը Առաքելոց երեւնալու պատմութեան նկատմամբ:

Յիրաւի, ամբողջ քրիստոնէական աւանդութեանց մէջ չկայ ուրիշ այնպիսի գէպը մը որ այնչափ իրարմէ տարաձայն պատմութիւնանց կամ աւանդութիւնանց տեղի տուած լինի՝ ինչպէս Քրիստոսի յարութիւնն վերջը երեւմունքներն։ Այն մէկ պատմութիւններն ալ իրարմէ կը դանդաղանին թէ՛ տեղւոյ, թէ՛ ժամանակի, թէ՛ անձանց և թէ երեւմանց թուոյն մէջ։ որով հիմա չէ հնար իսկապէս տեղի ունեցածն և ինչ կերպով հանդիպած լինեն։ հաստատի գիտելի՝ Այս աւանդութեանց մէջ ամենէն աւելի հետաքրքրական կրնայ համարուիլ այն՝ զոր կ'ընծայէ մեզի նորայիւր (կարողու Շմիրի ձեռքով) զգտի լեզուով ձեռագիր մը, որ հաւանօրէն երկրորդ դարուն առջին կէսին կը վերաբերի։ Այս ձեռագրին մէջ պատմութեան՝ կանոնական Աւետարանաց և ոչ միոյն հետ կը զուգընթանայ. պատմութիւնն առաջին գեմըով Աշակերտաց բերնով կը լինի, Յիսուս նախ և առաջ կանանց կ'երեւի, Պետրոս իւր մատը կը խոթէ բռնեմներէն պատճառած սպիւնեւրուն մէջ, իսկ Թովմաս կողին վիրաց մէջ։

ԱՆՎԱԻԲԻ ԳՐՈՒԱԾԻ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԱՆՈՒԱԾԻ

Այս կարգի նորագիւտ գրութեանց մէջ կը մեջտաւ կէ պը-Հառնաք «Վարդապետութիւնն Ժր Առաքելոց» կոչուածն, որ կը վերաբերի երկրորդ դարուն առաջին կէսին, զոր կոստանդնուպոլիսի ձեռագրի մը մէջ (որ այժմ Երուսաղէմ կը պահուի) գտաւ Բրեւէննիոս յոյն ե-

պիսկոպոսն։ Այս գրութեան պարունակութիւնն է քրիստոնէի մը թէ՛ ընկերական և թէ՛ առանձնական կենաց մէջ գործադրելիք կրօնական պարտուց հրահանգներն և նշանակուող է այն նկատմամբ՝ որ իբրեւ հիմն կրնայ համարուիլ շատ մի առաքելական հռչակուած անխաբը գրութեաներն, որք կը վերաբերին եկեղեցական իրաւաբանութեան կամ կանոնաց, և որոց զոյգութիւնն մինչեւ միջին դարու առնէ կը յարգուէր։ — Վերոյիշեալ եպիսկոպոսը գտած է նոյն ձեռագրին մէջ նաեւ Հռովմայ եկեղեցւոյն թուղթ մի՝ ուղղուած առ եկեղեցին, կարնթացաց (Պոմփուիանոսի կայսրութեան վերջին) որուն քիչ յետոյ թէ ասորական և թէ լատինական վերածմամբ թարգմանութիւնները գտնուեցան։ Այս գրութեան կարեւորութիւնն յայտն է՝ որ կը ցուցնէ թէ ասորական առ յովիթ գաղութիւնն եկեղեցւոց մէջ առաջին դարուն վերջը արդէն զործածութեան մէջ էր։ նոյն ձեռագրին մէջ գտած է վերոյիշեալ եպիսկոպոսն նաեւ ամենէն աւելի հնագոյն յիշուած քրիստոնէական քարոզչականութիւնն, որ սովորաբար երկրորդ դարու թուոյն Վ. կոչմանի առնուամբ կը նշանակուի։

Յետ հարեւանցի յիշատակութեան չորրորդ դարու մէջ գործածուած նոր կտակարանի զրոց ցանկին, զոր գտաւ հռչակաւոր Մոմբըն, և Դեքանը անգղիացւոյն Պաղկասի նորագիւտ պատահիկներուն, կ'ամցնի պը-Հառնաք խոսելու շատ մի Յայտնոթիան կոչուած կորդ անվաներ զրոց գիւտեալ վրայօք, որոց մէջ կը յիշէ Յայտնոթիան Ենովքայ Հատոռածներ, զորս գտաւ Բուրխան Եղիպտոսի մէջ, Գիրք Ենովքայ հին յուսերէն, նոր Գիրք մը Բարսելոն անուամբ նոյն լեզուով, Յայտնոթիան Եղիպտի զգտի լեզուով և հետաքրքրական հատոռած մի Յայտնոթիան Մովսիսի, հրատարակեալ կարողու Շմիրի ձեռքով, և ամենէն աւելի հետաքրքրութեան արժանաւոր՝ Հատուած մի Ս. Պետրոսի Յայտնոթիան Գրքին, Եղիպտոսի մէջ գերեզմանի մը ծոցը գտնուած ձեռագրէ մը, յորում բովանդակուած է նաեւ Անտարան Սրբայն Պետրոսի գրութեան, զոր վերջ յիշատակեցինք։ Բնականաբար մի Յայտնութիւնն, և ոչ Աւետարանն Ս. Պետրոսի կը վերաբերին, որոց առաջինն մինչեւ ժամանակ մը՝ Յովհաննոս Յայտնութեան նման յարգուէր Հռովմայ և Եղիպտոսի մէջ, թէպէտ և իւր պարունակով և իր նշանակով շատ տարբեր և անշնչեւ Յովհաննոս Յայտնութեան քով։ Այս Ս. Պետրոսի Յայտնութեան զրգէն մէջ մատենագիրը կը պատմէ

1. Միթէ Աւետարանիչք ալ նոյնն ըսած չեն թէ շատ անգամներ և զանազան կերպերով երեւցաւ Քրիստոս և նշանագործեց իւր աշակերտաց առջեւ իւր յարութիւնէն վերջը, յորոց զմասն կը յիշեն իրենք (Մատթ. ԻԲ 16-20, — Ղուկ. ԻԳ 13-32, 34, 36-30. — Յովհ. Ի 19-23, 26-29. — ԻԼ 1-14) և այլոց համար կը վկայեն թէ «բազում և այլ նշանն արար Յիսուս առաջին աշակերտացն իւրոց» որ ոչ է զրեւի ի գիրս յայտնի, որք անշուշտ ժողովրդեան մէջ աւանդութեամբ յայտնի էին, և դարձեալ «բայց և և այլ ինչ բազում» զոր արար Յիսուս, զոր եթէ զրեւի էր մի ըստ միօրէն, և այլն (Յովհ. ԻԹ. 30, ԻԼ 28)։
(Մանթո. Խմբ.)

թէ քննչպէս տարուեր է երկնից և դժուար մէջ՝ տեսնելու արգարաց երանութիւնը և մեղաւորաց ասնջանքները։ Գրուած մի՛ որ ունեցեր է շարք մը նմաններու և մինչեւ Գնատէի Աստուածային կատակերգորոյն կուտուած զէւելե գործոցը։

Սրբոյն Պետրոսի Յայտնութեան գրոց նման՝ ժամանակաւ միծ յարգ ստացեր էր նաեւ Գործք արդոյն Պաշարոյ Աստուծոյ կուտուածն, որ յիշուած է ըրիտտոնական երբորդ գարուն սկիզբէն սկսեալ, և որուն առնունքն և բանի միանշան կոտորակներէ զատ՝ ուրիշ բան ծանօթ չէր. բայց վերջին ամիսներուս մէջ Կարողոս Շմիտ գտաւ այս Գործք բազմաթիւ հատաւորներն ըսնի մը զպոյս պայկրոսներու մէջ, որք Եփեսոսէն Հայպիւքեայ բերուեցան, և գիտելու բան է՝ որ այս հատուածոց մէջ կը գտնուին նաեւ Ս. Պաշարոսի առ Կորնթոսցիս անուամբ հրուշակուած երկու թղթերն, և այն երբորդն ալ՝ որ է Կորնթացեաց պատասխանը, և ծանօթ էր մեզի հայկական նոր կտակարանին ձեռքով, և որուն Հին Աստուծոյ ժամանակ եւ չորրորդ և Հինգերորդ գարունց առնն ունեցած գոյութիւնն հաւատարմ է Ս. Եփրեմի այն թղթոյն բրած մեկնութեամբ, և որուն տասներորդ գարուն մէջ եղած լատինական թարգմանութիւն միալ գտնուեցաւ Միլանու և Լաւոնի գրատուններուն մէջ՝ Կարբիերի, Բերթերի և Բրատերի ձեռքով, — Շմիտի գիւտին կարեւորութիւնն յայտն է՝ որ կը հաստատէ բեղիկնցի հմուտ գրապետին Լակրոզի այն կարծիքը թէ Ս. Պաշարոսի անուամբ յիշուած թղթակցութիւնը պէտք է որ Հին առնն մասն կազմէին Գործք Ս. Պաշարոսի Առաքելոյ անվանք գրուածին, և դարձեալ կը ցուցնէ թէ այդ անվանք թղթոց ժամանակն ալ Մարկ-Արեւիկոսի ժամանակէն յետոյ չէ, բանի որ այս գարուն կը վերաբերի Գործք Ս. Պաշարոսի գիրքն, ուստի յայտնի է թէ քննչպէս Կարեւորութեան կը ներկայացընէին Պաշարոս Առաքելին իւր մահուանէն հարիւր տարի վերջը՝ իրեն հակառակորդ գնեստիկեանց, որք երկրորդ գարուն մէջ եկեղեցւոյ ահաւոր թշնամիներն եղան։ Բաց ասկից՝ այդ գիւտն կը տեսնենք թէ քննչպէս Հին և միջին

գարունց ժամանակ եկեղեցւոյ մէջ տարածուած բազմաթիւ մանրամասնութիւն Ս. Պաշարոսի վրայոյ՝ ամենքն ալ իրենց աղբիւր ունին այս Գործք Ս. Պաշարոսի գրուածը. Հետեւաբար ամենքն ալ կը վերաբերին երկրորդ գարունին Այս Գործոց Հեղինակն, որ քորքը Ասիոյ եկեղեցական մի՛, բազմաթիւ վկայք կը ստեղծագործէ, առանց ուշ դնելու ոչ պատմական ճշմարտութեան և ոչ ալ ժամանակագրութեան. իրեն նպատակ ունի միայն Առաքելոյն փառքը հռչակել, զոր մեր առջեւ կը ներկայացընէ այն ամէն գլխաւոր բաղաճններու մէջ՝ ուր գործեց նա երբեմն, այսինքն են՝ Իկոնիոն, Եփեսոս, Փիլիպպոս, Կորնթոս, Եռոփմ, և այս վերջին բաղաճնը մէջ նաեւ Հերոնի հետ խօսեցընելով՝ յետոյ մարտիրոսական կատարածը կը նկարագրէ։ Ամբողջ պատմութիւնը յօրինք է վիպապատկան ձեւով, որ շատ եկեղեցեաց մէջ (ի միջի ալլոց նաեւ եպիսկոպոսան եկեղեցւոյն) մէջ մինչեւ չորրորդ գարուն սկիզբէն) առնանած յարգ ունեցաւ, իրեն ճշմարտաւ հաւատ պատմութիւն մի, որ և հաւանութն եկեղեցեաց մէջ ալ կը կարգացուէր։

Բաց ի վերջիշեալ Գործոց գիւտէն՝ կը յիշէ պր. Հառնաք նաեւ ուրիշ Առաքելոց անուամբ հռչակուած քանի մը Գործոց գիւտեր, զոր որի նաեւ Գործք Ս. Պետրոսի, Գործք Ս. Յովհաննէս, և զանազան գնեստիկեան գրուածներ զպոյս լեզուով, երկրորդ և երրորդ գարուն վերաբերեալ, զորս Կարողոս Շմիտ թարգմանած է գերմաներէն, և ապա վերջ կու տայ իւր խօսքերուն՝ յիշատակելով նաեւ քաջամանօթ անվանք թղթակցութիւնն, որ իւր թէ տեղի ունեցած է Արգամա Եփեսոսեաց թագաւորին և Քրիստոսի մէջ։

ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԻՔ ԵՒ ԶԱՏԱԳՈՎՈՒԹԻՒՆՔ

Վկայաբանութիւնք ոչ միայն աստուածաբաններու համար կարեւորութիւն ունին իրեն գիտութիւն և այլ նաեւ պատմութեան աղբիւրներէն մին են, մանաւանդ հնագոյնները։ Բաց ի Բուլանդեանց քաջամանօթ հաւաքածուէն՝ որ իւր լրումն ստացաւ երկու հարիւր տարիներու անընդհատ աշխատութեամբ, նաեւ վերջին ժամանակներն օգնուած են հրատարակու-

թիւնք վկայաբանութեանց որոց և մարտիրոսաց ասորերէն, հայերէն և զպտերէն լեզուներով, որոց ձեռքով ճշդութեամբ արեւելեան հին տոմարագիտութիւնն: Յետ յեւթատակութեան զանազան նորագիտութեան վկայաբանութիւններու, կ'անցնի այր. Հառնաք խօսելու երկու յայտարարութեանց վրայօք, որք երկրպագական պայքիրներու հաւաքմանց մէջ գտնուեցան, և զհաստատեն պատմական այն աւանդութիւնք թէ հալածանաց ժամանակ ոչ սակաւ թոյլ քրիստոնեաներ կը դիմէին հնարքներու՝ հալածանքէ և տանջանքներէ ազատ մնալու համար. այս հնարքներէն մէկն էր նաեւ հեթանոս պաշտօնեաներէ կաշառքով հաստատագիր մ'ընդունիլ՝ իրենց զոհերը կատարած և զհաճոնքը կերած լինելուն նկատմամբ. առնց մէկն հեթանաւն է. « Ես Գիրգինէս, միշտ զոհերը կատարեմ եւ ինչպէս նաեւ նուիրմունքները, և ձեր ներկայութեան առջեւ (այսինքն՝ պաշտօնակալաց) զոհուած կենդանւոյ միս կերած եմ. ուստի խնդրեմ հաստատե՞ք այս բանն »: որուն թաւր զընտելած է պաշտօնէին ստորագրութիւնը: — Ծանօթ է ի պատմութենէ որ այսպիսիք եկեղեցիէն կը բանադրուէին, և կամ ծանր ապաշխարանաց կ'ենթարկուէին:

Հեթանոսաց զէմ՝ քրիստոնէական կրօնը պաշտպանելու համար քանի մը նշանաւոր անձինք գրեցին. և Եւսեբիոս կ'ըսէ թէ առաջին եղան երկու յոյներ. Կուպրաստոս և Արիստիդէս: Արդ, Արիստիդիսը գրած ջատագովութեան սկզբնաւորութիւնը գտնուեցաւ հայ ձեռագրի մը մէջ (Վնեստիկ Միթթարեանց ձեռքով հրատարակուած լատիներէն թարգմանութեամբ հանդերձ, 1878), որուն վաւերականութեան վրայ թէպէտ և ի սկզբան եղան կասկածողներ, բայց ամէն տարակույս փարատեցաւ՝ երբ Հարրիս գտաւ ասորական թարգմանութիւն մի՝ ամբողջ ջատագովութեանը՝ Սինեայ լեռան Ս. Կատա, բինէ ոչուած մանրէն մէջ, և այս ջատա-

գովութիւնն աւելի հնագոյն է քան Յուստինոսի գրածը, և կը պարունակէ մանր տեղեկութիւններ այն օրինաց վրայօք՝ որք կը վարէին զքրիստոնեայս երկրորդ դարուն կէսերը: Այս զիւտէն յետոյ տարօրինակ յայտնութիւն մ'ալ եղաւ, որ բնաւ մէկու մը մանրէն չէր կրնար անցնիլ, այսինքն է, որ այս ջատագովութիւնն ընդարձակ մասն մի՝ կը գտնուի միջին դարուն սկիզբները շատ տարածուած լիպսոսանական գրուածի մը մէջ, որ է Բարդղամուս և Յովսափատայ վէպը, գրուած յոնարէն և ոչ սակաւ լեզուներով ալ թարգմանուած:

Միջիտոնի Սարգիլեցոց եպիսկոպոսին (մերձաւորապէս 170 տարւոյն ժամանակները գրուած) ջատագովութիւնն ալ հաստատեմ գտաւ Շիրանաւորն Պիտրա՝ վնեստիկան ձեռագրի մը մէջ, և ուրիշ մ'ալ նոյնպէս Միլանոս ձեռագրի մը մէջ գտաւ Մերկատի, որ կը խօսի մկրտութեան խորհրդոյն վրայ. սա ամենէն աւելի հնագոյն գրուածն է այս նիւթիս վրայօք, որ մինչեւ հիմա կորսուած կը կարծուէր:

Գաւով արձանագրութեանց զիւտէն՝ Հառնաք զրեթէ անշնաւ կը համարի անոնց պարունակութիւնը եկեղեցւոյ կամ հեթանոս պատմութեանց նկատմամբ. կը յեշէ քանի մը կարեւոր գիւտերն այս մասին, որք Եւսեբիոսի պատմութեան մէջ աւանդուած իրաց հաստատութիւնն են:

ՍՈՒՐԲ ՀԱՐԲ

Ս. Հարբ գրուածոց նոր գիւտերու մասին կը յիշատակէ Հառնաք հետեւեալները.

1. Հատուածներ իպպոլիտեայ, առաջին աւտուածաբանի հռովմական եկեղեցւոյ, և նորա Դանիէլէ քրոջ մեկնութիւնն, որոյ մէջ Սեպտիմիոս Սեւերսի ժամանակին վրայօք շատ ծանօթութիւններ կը գտնուին:

2. Հատուածներ իպպոլիտեայ հակառակորդին՝ Կայոս հռովմայեցւոյն:

3. Ալեքսանդրեան դպրոցի մատենագրաց գրուածներէն շատ քիչ բան գտնուած է, որովհետեւ յոյն մշտնապէս համարելով դանօնք չէին օրինակներ, և անոնց ընդարձակաձաւ մեծութիւնն ալ շատ յօժարութիւն չէր չարժեք

1. « Վարք և վկայաբանութիւնք որոց » (2 հատոր), տպագր. ի Ս. Ղազար Վնեստիկոյ, յամին 1874, էջք 1274: — Տէս նաեւ « Վարք որոց լինակարան » 12 հատոր. հրատարակուած թիւն Միթթարեանց (Տ. Մ. Աւերեանի), յամին 1810-1814:

ընթերցանակալաց։ Այսու հանդերձ գտնուեցան հասուածներ Աղեմեսի (Աղեքսանդրացւոյն) բաւորովն կորսուած համարուած գործերէն Յազնի (Zehn) ձեռքով, իսկ Պիտրա ծիրանաւորն բազմաթիւ հատուածներ հաւաքել կրցաւ Ուրդինեսի և նորա հետեւողաց զրուածոց։ Պիտրայի գործը այժմ կը շարունակէ Փրոշաշըման նորանոր և կարեւոր գիտերով։ Մերկասի Միլանի զրատուէնց գտաւ Ուրդինեսայ Հին կապարանաց վրայօք ամենահմուտ զրուածէն հատուած մը, զոր բաղաւորելով նոյն զրուածին ուրիշ հատուածի մը հետ, որ գտնուեցաւ Աթոս լեռան վրայ Գոլցի (Goltz) ձեռքով, կ'իմանանք թէ ինչպիսի մեծ աշխատութիւն և սրբան զորմանալի խնամքով կատարեր է Ուրդինես նոյն գործոյն ամբողջութիւնը։ — Ուրդինեսայ հետեւողաց զրուածներէն նորանոր յայտնութիւնք եղան մասամբ մի յունաց զրուածներէ և մասն մ'ալ հայ և ասորի թարգմանութիւններէ, զիստաւորապէս Մենէ Դիսնե, Կրիսի, Գրիգորի Աբանչեղազործի և Պիտրիոսի։ Աղեքսանդրեան զարոցին մատենադերներէն կ'անցնի պր. Հառնաք յիշեալ Պիտրա ծիրանաւորին և ուրիշներու ձեռքով եղած նորանոր գիտերը, որոց ձեռքով ընթարթակապէս տեղեկութիւններ կը ստանաւք և Աթանասէն առաջ Աղեքսանդրիոյ զահուէն վրայ բազմող է. պիտկոպոսաց վարուց և ժամանակին դեպաց վրայօք։ — Իսկ լատին եկեղեցւոյն մասենաւորներէն համեմատաբար քիչ բան գտնուած է, և որոյ պատճառ կը համարի նոյն եկեղեցւոյն երկրորդ և երրորդ դարուն զորդներու սակաւաթիւ լինելն։ Կը յիշատակէ գլխաւորաբար Ալպրիանոսի զրուածներուն ցանկի մը՝ զիւրը Մամբրէի ձեռքով կատարուած, որ

զրուած է չորրորդ դարուն կէսերը, դարձեալ Հասուալայտերի (Houssleiter) հետազոտութիւնները և, Յովհաննու Յայանութեան զբերն մեկնութեան մը վրայ զոր գրած է Վիկտորին Պետտա (300ին ժամանակները), և ուրիշ մեղի համար քիչ կարեւորութիւն ունեցող զրուածներու հատակոտորներ։

Այս կերպով յետ վերջին քսանհինգ տարիներու մէջ եղան կարեւորագոյն զիստերուն համառօտաբանութիւնն ընելէ յետոյ, պր. Հառնաք փափաք կը յայտնէ որ այսուհետեւ եւելի կանոնաւոր յարատեւութեամբ և ջանքով յառաջ տարուին այս տեսակ աշխատութիւնք արդէն իսկ պարարտ մատենագրական հողի մը վրայ, և կը ցանկալ որ Տերութիւնք ալ աշակցին մասնագիտաց աշխատութեանց խախտուելով զերեւեք նիւթական և բարոյաւկան միջոցներով։ — Վերը յիշուած գիտեւրուն հեղինակները մինչև յիսուսի կը հասնին որոց մէջ կան գիտնական անձինք հայազգիք, բելգիացիք, զաղղիացիք, յոյք, անգլիացիք, իտալացիք, ուսեք և գերմանացիք. բայց ասոնց մէջ ամենէն աւելի մեծագոյն արդիւնք ունեցեր են Անգղիոյ և Գերմանիոյ գիտնականք, որոց մէջ հարախօսական ուսումննք գերագոյն զարգացման մէջ կը գտնուին։

1. Կ'երեւի պր. Հառնաքի ծանօթ չեն Վեներակի Միտթարեանց ձեռքով վերջին նորագիւտ՝ հրատարակութիւնքն Ոսկերեւրանի զրեթէ ամբողջական Եսայիայ մեկնութեան (յամին 1880, որոյ լատիներէն թարգմանութիւնն հրատարակուեցաւ նոյնպէս Միտթարեան Հարց ձեռքով յամին 1887). դարձեալ նոյն և, Հոր Ներքորդեանն ի Ս. Լոսաւաշորիլ (տպագրուել է Վենետիկ լատին թարգմանութեամբ յամին 1877). դարձեալ Ս. Եփրեմի Մեկնադրիսն թրդրոց Պաշտոսի Ասարեղոյն (հայ. տպագր. յամին 1836) լատիներէն հրատարակութեամբ Միտթարեանց ի Վենետիկ, յամին 1893:

(Կանոն. Խմբ.)